

Max Scheler ve İnsan

Ayşe Gül Cıvgın¹

Özet

Max Scheler insanın kendisinin ne olduğuna dair 20.yy. da açık seçik bir fikre sahip olunmamasını önemli bir problem olarak görür ve bugün dahi geçerli olabilecek bir noktayı işaret eder. Bu da insanın bir akıl varlığı olmaktan daha fazla bir şey olduğudur. Ona göre insan Geist varlığıdır. Geist antropolojisinin keskin düalizminin ortaya çıkardığı problemler bir yana bırakıldığında, Geist'la ilgili ifade edilmek istenenlere dikkatle baktığımızda, bugün dahi içinde bulunduğumuz çıkmazları ve nedenlerini saptamaya ışık tutabilmiş olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Geist, Antropoloji

Max Scheler And Human Being Abstract

Max Scheler sees human being's not having a lucid idea of what he is as a major problem in 20.century and paints out to a fact that could be valid even today. This fact is, that a human being is something more than being a mind existence. According to Scheler a human being is a Geist existence. If the problems yielded by the severe dualism of the Geist anthropology are put aside and we scrutinize the things that have been expressed, it seems that Geist is able to shed light on determining the dead ends that we are in today and their reasons.

Key Words: Human, Geist, Anthropology

Felsefe adını verdiğimiz düşünsel etkinliğin tarihsel sürecine baktığımızda etik, varlık, bilgi, mantık gibi birçok problem alanına sahip olduğunu görürüz. Felsefe etkinliğinin sistematik yanını oluşturan bu alanların kendi problemleri, yöntemleri, bilgileri olduğunu, dolayısıyla bir diğer felsefe disiplininde temelde farklılık taşıdığı açıktır. Ancak tüm bu farklılıklara rağmen sistematik alanlar, insanın şu ya da bu yanını konu edinmelerinden dolayı içten bir bağlılık gösterirler. Onları bir ve aynı temelde tutan problem "insan" olarak görünmektedir. Bu yüzdendir ki, felsefi düşüncenin başlangıcından bu yana insana ilişkin problemler; insanın kendisini bilme, kendi varlığının ya da türünün temel ayırt edicilerini belirleme çabasının bir sonucu olarak filozofların ele aldıkları problemler içinde yer almaktadır. Sonuç olarak, insan bir problem olarak yani bir felsefe sorusuna konu olarak felsefe tarihi boyunca filozofların ana problemlerinin çerçevesinde, o problemlerle ilgisinde doğrudan ya da dolayısıyla ele alınmıştır.

¹ Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü'nde Öğretim Görevlisi

İnsana ilişkin görüşler, anlayışlar felsefe tarihi kadar eski olmakla birlikte, felsefi antropoloji 20.yy.da kurulmuştur. Böyle bir felsefe alanına ihtiyaç olduğu Kant tarafından belirtildikten sonra, insan problemlerinin bağımsız bir araştırmanın konusu olarak görülmesi ancak 20.yy da söz konusu olmuştur.

Scheler felsefi bir antropolojiye duyulan ihtiyacı belirleyerek, her ne kadar antropolojisini tamamlayamamış olsa da, insan problemlerini göstermiş ve insan varlığını ve onun kosmosda ki yerini araştırma konusu yapmıştır. M. Scheler, insanın kendisi hakkında bir fikrinin olmamasına, daha doğrusu 20.yy.da insanın kendisine ilişkin kavrayışındaki karışıklık ve eksikliğe işaret etmiş ve insanın kendisine ilişkin bilgi konusunda yetersiz kaldığını vurgulamış, insanın kendisini araştırma konusu yapan bir bilgi alanının kurulması gerektiğini belirtmiştir.

Scheler 20.yy.da insanın içinde bulunduğu durumu “insan tarihin hiçbir çağında bugünkü kadar kendisi için problematik bir karakter kazanmamıştır.” (Scheler, 6,36) cümlesi ile çarpıcı biçimde dile getirir. İnsanın kendisinin ne olduğuna dair 20.yy.da açık seçik bir fikre sahip olmamasını, insanın kendisine ilişkin kavrayışındaki eksikliği önemli bir problem olarak görür. İnsanın kendisi hakkında aydınlık ve açık bilince sahip olunması gerektiğini düşünen Scheler, yaygın olarak benimsenmiş olan insan anlayışlarını belirleyerek, birbirlerinden çok farklı olduklarını ve bunların yetersiz olduklarına işaret etmiştir. Yani o, bu anlayışlardan yola çıkarak insan sorunlarına ışık tutulamayaçağını tespit etmiştir.

“Aydın bir Avrupalıya ‘insan’ kelimesinden ne anladığı sorulduğunda, diyor Scheler., kafasında birbiriyle bağdaşmayan, bir araya getirilemeyecek olan üç düşünce çevresi çatışmaya başlar: Yahudi-Hristiyan geleneğin düşünce çevresi, Antik-Grek düşünce çevresi ve modern tabiat bilimleri ile genetik psikolojisinin düşünce çevresi” (Scheler, 5).

Scheler’e göre insanın kendisine ilişkin ilk tasarımı, Yahudi -Hristiyan (teist) çevrelerde benimsenen ve özellikle de kiliseye bağlı yaşam çevrelerinde egemen olan dinsel tasarımdır. İnsan, dini dogmalara bağlı olarak tasarlandığı için tanrının kulu, inanç ve ibadetler varlığı olarak görülmektedir. Bu teori, dinsel inancın ürünü olarak yaratılış mitosunu, ilk günah ve İncil mitosunun karmaşık bir ürünü temsil etmektedir (Scheler, 5,35).

Egemen olan ikinci insan tasarımı temelini, “Antik-Grek düşünce dünyasında bulmaktadır. Bu tasarıya göre, insana dünyada özel bir yer kazandıran, insanın kendi hakkındaki bilgisidir. İnsanı insan yapan, ona özgü harekete geçirici güç ‘akıl’ dır.” (Scheler,5,35). İnsan ile hayvanı genel olarak birbirinden ayıran, felsefe tarihinde en güçlü ve sonuçları da bir o kadar etkili olan tasarımdır. Bu “homo sapiens” tasarımı, felsefe tarihinde Aristoteles’ten Hegel’e kadar, özellikle felsefi olan antropolojide egemen olmuş, bir çok filozof tarafından kabul görmüş, bütün Avrupa düşüncesi için tartışmasız kabul görmesi bakımından da tehlikeli bir karaktere bürünmüştür.

Üçüncü egemen insan tasarımı Scheler’e göre, doğa bilimleri ve genetik psikolojisinin insan tasarımıdır. Bu tasarıya göre insanla hayvan arasında varlık farkı değil, sadece bir derece farkı bulunur. İnsan, özel bir hayvan türü olarak görülmektedir. Pozitivist, naturalist, pragmatist öğretilerin, “homa faber” dediği insan tasarımıdır. İnsan, yeryü-

zündeki oluşumun en son basamağı olarak hayvan dünyasından, tabiat dünyasından sadece daha karmaşık olmasıyla ayrılmaktadır (Scheler,6,36).

Görüldüğü gibi Scheler'in üzerinde durduğu ve dikkatleri çektiği nokta, yaygın olarak benimsenmiş olan bu üç ayrı düşünce arasında bir birliğin bulunmadığıdır. Bunun sonucu olarak bir teolojik, bir felsefi, bir de doğa bilimsel antropolojimiz bulunmakta, ancak henüz insanın ne olduğu hakkında üzerinde bileşilen bir fikrimiz bulunmamaktadır. İnsanla uğraşan bilimlerin gittikçe çoğalıp geliştiği, insan hakkında ortaya konulan bir çok düşüncenin olduğu 20.yy.da birlikli bir insan anlayışı oluşturulamamıştır.

Bu nedenle, İnsan nedir? sorusunun yanıtı açık ve net bir şekilde ortaya konulmalıdır. Scheler bu amaçla, birbiriyle bağdaşmayan bu üç insan tasarımını kendi insan tasarımında bağdaştırmaya, insanı insan kılan, sadece insana özgü olan, onu evrende biricik kılan özünü ortaya koymaya çalışır.

Bunun gerçekleştirilebilmesi için Scheler, felsefi antropolojinin amacını şöyle belirler: "Felsefi bir antropolojinin vazifesi dil, vicdan, araç, silah, hak, haksızlık idesi, devlet ve idare etme sanatı, sanatların funktion'ları, mythos, din, ilim, tarihilik ve topluluk hayatı gibi insana has olan başarıların ve insanın yarattığı eserlerin, onun varlık yapısında nasıl çıktığını eksiksiz olarak göstermektir."(Scheler, 98).

Scheler'e göre bütün bunlar bağımsız bir antropolojinin kurulmasını gerekli kılmaktadır. Scheler'in "İnsanın Kosmostaki Yeri" adlı eseri onun antropolojisinin temellerini gösterir. Bu eserde Scheler insan varlığını ve onun 'kosmos'daki yerini araştırma konusunu yapmıştır. Onun bu çalışması Darwinizmi hareket noktası alan, ama onunla hesaplaşarak ya da onu aşarak, insanın yapısal özelliğini -hayvanınkinden apayrılığını- ortaya koymaya çalışan felsefi görüşlerin başında gelmektedir.

Scheler doğa bilimlerinin insan görüşünü hareket noktası olarak ele almakta ama onu aşarak, insanın yapısal özelliğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Ancak insanla hayvan arasında öz farklılığı olduğunu peşinen kabul eden Scheler, bu kabulden yola çıkarak İnsan Nedir? sorusunu yanıtlamakta, insanın yapısal özelliğinin hayvanınkinden apayrılığını temellendirmek için Geist (tin) ile ilgili görüşünü ortaya koymaktadır.

Scheler insan ile hayvan arasında bulunması gereken "varlık farkı"nı "apayrılığı" peşinen kabul eder. Scheler'e göre insanla hayvan arasındaki bu temel fark biopsişik alanda değildir. Çünkü biopsişik yaşam bakımından canlı varlık alanı hem insanda hem hayvanda bulunmaktadır. Psişik alan hem insanda hem de hayvanda "dört basamaktan" oluşur. Bunlar "vital-tepki, içgüdü, bellek, zeka"(Mengüşoğlu, 113b)dır. Bu yüzden biopsişik alan söz konusu olduğunda insanla hayvan arasında bir fark yoktur. Bu basamaklardan vital-tepki bütün canlı varlıklarda bulunur. Diğer basamaklar ise yalnızca biyopsişik bir varlık (ruh ve beden varlığı) olan insan ve hayvanda bulunur. Ancak canlılığın bulunduğu basamağa göre zeka ve belleğin canlılardaki dağılışı ile içgüdünün dağılışı farklılık gösterir. Canlılığın üzerinde bulunduğu basamak yükseldikçe, içgüdü azalmakta; basamak alçaldıkça, içgüdü çoğalmaktadır. Bu yüzden, en üst basamak üzerinde bulunan insan, içgüdüğü en az olan canlı varlıktır. Bellek ve zekanın canlılardaki dağılışı ise, içgüdünün dağılışının tersidir. Yani canlılığın bulunduğu basamak yükseldikçe bellek ve zeka artar, bu basamak alçaldıkça bellek ve zeka da azalır. Buna göre insan, bellek ve zeka bakımından en zengin ama içgüdü olarak en fakir canlı varlıktır.

Dolayısıyla biopsişik yapı bütünlüğü dikkate alınarak insanın ne olduğuna cevap arandığında, insanın varlık yapısının sadece hayvan dünyasıyla değil, aynı zaman da bitkiler dünyasıyla da bağlantılı olduğu görülür. Çünkü canlı varlığın yapısını oluşturan

varlık basamakları, insanın varlık yapısını da kapsamaktadır. Bu yüzden Scheler öz yapı farkını, sadece insanda bulunan, ancak biopsişik varlık basamaklarının ötesinde yer alan, yalnız insana özgü olan, seçme ve zekadan farklı olan, yeni bir varlık alanında bulur. Ona göre, bu yeni varlık alanı insanı insan yapan, biopsişik alana, 'hayata' karşıt olan "Geist" alanıdır. Sadece insanda rastladığımız bu yeni varlık alanı hayat denilen her şeyin dışında bulunduğundan, hayatın yeni bir basamağı değil, tamamıyla ona zıt bir varlık alanıdır. Geist insanı hayvandan ayırt eden, yeni bir varlık alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geist kavramı "aklı", belli bir kavrama yolu olan neliği kavramayı ve bunun sonucu olan ide bilgisini; sevgi, saygı ve bu gibi duygu ve isteme edimlerini de içine almaktadır. Geist bu edimlerden (aktlardan) oluşur. Ancak bu edimler kendiliğinden gerçekleşmezler; onların bir gerçekleştiriciye gereksinimleri vardır. Scheler bu edimlerin gerçekleştiricisine "kişi" adını verir. Yani kişi, Geist'in taşıyıcısıdır. Geist her şeyi nesne haline getiren ama kendisi nesne olmayan -bir bütün olarak bilme konusu olmayan- tek şeydir. İnsanı insan yapan Geist'a sahip olmasıdır. Her insan Geist'a sahiptir, yoksa ona insan denemez.

Geist'a sahip olan insan, hayatın, organik olan her şeyin baskısından bağıllığından kurtulmuş, özgür bir varlık olmuştur. İnsanın özgürlüğü, gerçeklikte kurduğu bağda ortaya çıkar. Geist'a sahip olmak demek, özgür olmak demektir. Geist'a sahip olan insanın bir "dünya bilgisi" vardır. Böyle bir varlık çevreye, psikovital alana bağlı kalmayan "dünyaya açılan", "dünyaya açık olan" bir varlıktır. Aktlar (edimler) kişi gibi bir gerçekleştiriciyi gerektirirler; fakat psişik işlevler kendiliğinden gerçekleştiği için böyle bir gerçekleştiriciye ihtiyaç göstermezler. Scheler kişinin karşısına dünyayı, psikovital alanın karşısına ise "çevre"yi koyar. (Scheler, çevre kavramını biyolog Uexküll'den alır; ve onun kullandığı anlamda kullanır.) Psikovital alan, çevreye bağımlıdır. Halbuki insan, kişi olarak dünyaya açılmıştır. Uexküll'ün gösterdiği gibi çevresine bağlı ve kapanık olan hayvan sadece "çevresine giren" ve "çevresini oluşturan" şeyleri algılar ve onlara tepki verir. Bu yüzden psikovital bir varlık olan hayvan, bir "dünya" içinde değil, bir "çevre" içinde yaşar.

Oysa insan, çevresi ile kendi arasına bir mesafe koyarak çevresini "dünya" yapabilir, onu objektif olarak kavrayabilir. İnsan algılamasına giren nesnelerin nasıllığını sorar, onları nesne haline getirerek, buna göre biopsişik tepkide bulunur. İnsan gerçeklikle kurduğu kendine özgü bağ sonucunda davranışlarını bilerek yapar, uyarıları ve tepkilerini kontrol edebilir, onları nesne haline getirerek, düşünebilir. Bütün bunlar insanın kendisi hakkındaki bilgisini oluşturur. Böylece insan, gerçeklikle kendine özgü bir şekilde bağ kurabilir.

İnsanı insan yapan ana etkinliği, gerçekliği "ideleştirme"si, yani gerçekliğin 'neliği'ni bilmesidir. Mengüşoğlu'nun belirttiği gibi Husserl'in fenomenolojisi "İdeleştirme" terimini felsefeye getirmiştir. Ancak, Husserl, ideleştirme terimini değil de, onun yerine, "ideation" terimini kullanır. Fenomenoloji de "ideleştirme" kavramını daha çok, bilgi teorisi ve metafizik alanda ele alınır (Mengüşoğlu, 155). Çünkü, fenomenolojiye göre ideleştirme bir bilgi aktıdır. İdeleştirme belli bir niteliği olan 'varlık alanı'na götürür ve apriori bilgi sağlar. Scheler için de ideleştirme saf bir varlık alanına ulaşmak için, varolanı, şimdi burada varolanı, zaman mekandaki her şeyi ayrıca içine almak demektir. Böylece elde edilen 'saf varlık' hiçbir real varlığı ve rastlantısallığı içine almamakta, real olarak varolan her şeyin ayrıca alınmasıyla varlığın saf apriori bilgisine varılmak-

tadır. Bu varlığa ait böyle bilgiler apriori bilgilerdir. Bu bilgi, bir yandan bütün bilginin, bütün bilimlerin 'temel aksiyom'larını oluştururken; diğer yandan metafizik için "mutlak olana açılan pencere" görevini görmektedir (Scheler, 56,81-2).

Scheler böyle bir varlık bilgisine nasıl ulaştığını şu örnekte gösterir: kolumun şurasında bir ağrı var. Bu ağrının sebebini ve nasıl geçirilebileceğini çözmek bilimlerin işidir. Fakat şimdi kolumun şurasındaki ağrı değil, ağrının kendisi nedir? Bu soru bir varlık sorusudur. Böyle bir varlığı elde etmek için real olan her şeyde şimdi burada varolan her şey ayrıca alınır; burada ağrıyı meydana getiren her şey ayrıca alınmıştır. Yani ağrı realitesinden sıyrılmış, ideleştirilmiştir. Diğer bir örnek ise bir prens olan Buddha'nın hayatıyla ilgilidir. Sarayda kapalı kapılar ardında, dış dünya ile ilgisi olmadan yaşayan Buddha, günün birinde saraydan dışarı çıkar ve bir rastlantıyla bir hastalık, bir fakir ve bir ölü ile karşılaşır. Bir anda dünyanın temeli hakkında bir fikir oluşur. Dünyanın varlık temelinde hastalığın, fakirliğin, ölümün bulunduğu düşüncesine varır (Scheler, 54).

Böylece Scheler, fenomenolojinin yöntemine dayanarak ideleştirmenin bilgi teorisi bakımından önemini açıklamaya, bu yöntemle saf bir varlık bilgisine nasıl ulaşılacağını göstermeye çalışır. Scheler için ideleştirme, fenomenolojik bir indirgeme sonucu gerçekliğin varoluş'unu (existentia) öz'den (essentia) ayırt etmek, böylece tek tek örneklerden dünyanın özyapısının bilgisini elde etmektir.

Scheler'e göre algılıyor olmamız, düşünmemiz, idrak etmemiz v.b. bize gerçekliğin varlığını vermez, sadece nasıl olduğunu verir. "Realitenin yaşanması, 'dünyanın bizim karşımızdaki direncinin' yaşanması olarak, her türlü bilme, tasavvur ve idrakten önce gelir"(Scheler, 58). Gerçekliği bize veren, önümüzde açılan dünyadan bize gelen direnci yaşamamızdır. Bu direncin yaşanması her türlü bilmeden önce gelir ve bizde korku uyandırır. Bu direnci kaldırmak biopsişik varlığımızın tepkilerine, isteklerine "hayır" demekle gerçekleşir. Yani insan hayatın zevklerinden ilke bakımından vazgeçebilen bir varlıktır. Böylece insan gerçekliğe "evet" diyen hayvana karşılık "hayır" diyebilen, çıplak gerçekliğe başkaldıran, biopsişik yanına set çekebilen bir varlıktır. İdeleştirme sayesinde gerçekliğin özyapısını-neliğini kavrayan insan, varolmanın bir karşı koyma olduğunu ve bunun insandaki karşılığının da insanda uyanan korku olduğunu görür. Bundan kurtulmanın tek yolu, bu gerçekliğe "hayır" demekle, biopsişik varlığımızın neden olduğu fenomenlere "hayır" demekle olur. Böylece insan, gerçekliğe "evet" diyen hayvana karşılık, çıplak gerçekliği yadsıyan ve ona "hayır" diyebilen, biopsişik yanına set çekebilen bir varlıktır. İnsana özgü bütün başarılar -düşünce dünyası, değer dünyası-, bu "hayır" diyebilmenin bir sonucudur (Scheler, 60).

Böylece Scheler hayvanla insan arasında bulunduğu kabul edilen "varlık farkı" problemini, biyolojinin ve psikolojinin ilgi alanlarının dışında yeni bir varlık alanını ortaya koyarak belirleme yoluna gitmiştir. Çünkü biyologların ve psikologların bütün savları, organik ve psişik varlık alanları ile ilgilidir. Halbuki Geist'in ne biyolojik alanla, ne de psikolojik alanla ilgisi bulunmakta, böylece de hayvanla insan arasında bulunduğu kabul edilen "varlık farkı" problemi ile uğraşmak, bu bilimlerin yetkileri dışında ele alınmış olmaktadır. Çünkü bu bilimlerin inceledikleri alanlar bakımından Geist ile ilgileri bulunmamaktadır.

Görüldüğü üzere Scheler insanı, felsefi araştırmanın ana konusu haline getirerek, insana ilişkin bilgi edinilmesinin ve insana ilişkin sorunlara da bu bilgiden yola çıkarak yanıt verilmesinin gerekliliğine işaret eder. Onun antropolojisinin ısrarla altını çizdiği

nokta bilgi derken üzerinde durduğu bilginin, felsefi bilgi olmasıdır. Çünkü insanın kendisi hakkında aydınlatıcı bir bilgiye ulaşmak, insan sorunlarına ışık tutmak ancak felsefe yoluyla gerçekleşebilir.

İnsanı bu şekilde ele alan görüşleriyle Scheler, 20.yy da yeni bir felsefe disiplini olarak felsefi antropolojinin kurucusu olmuştur. İnsan, hem varlık dünyasının bütün basamaklarını kendisinde taşıyan bir varlık olmakta hem de Geist'a sahip bir varlık olmasıyla kendine özgü başarılar ortaya koymaktadır. İnsan olmuş, bitmiş, hazır, tamamlanmış bir şey değil; olmakta olan, kendisini ortaya koyduğu başarılarla gerçekleştiren bir varlıktır.

Açıktır ki; Scheler'in bu görüşü, insanla hayvan arasında sadece bir derece farkı gören Darwinizm karşısında, bir üstünlük sağlamış ancak böyle bir teoriden yola çıkarak insan ele alındığında onun somut bütünlüğü, varlık yapısı parçalanmak durumunda kalmıştır. Scheler Geist teorisiyle, kurucusu olduğu felsefi antropolojinin bir çıkmaza girmesine sebep olduğu gerekçesiyle özellikle Mengüşoğlu tarafından eleştirilmiştir. Eleştirinin çıkış noktasını onun çeşitli kurgulamalardan yola çıkarak, insanı birbirinden tümüyle farklı olan iki varlık alanına ayırması oluşturur. İnsanın varlık bütünlüğünden yola çıkan Scheler, insanın varlık bütünlüğünü parçalamış, bunun sonucunda da ruh ve bedenle ilgisi olmayan Geist dayanaksız kalmıştır. Mengüşoğlu'nun tüm çabası herhangi bir kavrama, önyargıya başvurmadan, insan denilen varlık alanını tanımak, onu, onun fenomenlerine dayanarak açıklamaktır. Bu çıkış noktasıyla, onun antropolojisinin herhangi bir şekilde düalizme ya da metafizik bir çıkmaza saplanmasına olanak yoktur. Çünkü O, insana her hangi bir hazır kuramdan ya da kavramdan değil, olandan – gerçeklikteki insanın yapıp ettiklerinden ve yarattıklarından (başarılarından)- hareketle bakar.

Ayrıca Scheler'in insan varlığını bu şekilde ikiye ayrılması Mengüşoğlu'na göre; Hartmann'ın varlık tabakaları ve insan görüşü ile de ters düşmesine neden olmuştur. Hartmann'a göre de insan çeşitli varlık tabakalarından meydana gelmiştir. Ancak insan, birbirinden apayrı olan, birbiriyle ilgisi olmayan iki varlık alanından da oluşmamaktadır. İnsan da, varlık dünyasında olduğu gibi maddesel, organik, ruhsal ve manevi olmak üzere dört varlık alanından oluşmaktadır. Bunlar birbirinden tümüyle kopmuş, apayrı şeyler değil; aralarında çok çeşitli bağılıklar bulunan, birbirlerine dayanan varlık tabakalarıdır. Buna göre madde tabakası, varolmak bakımından başka bir şeye dayanmamakta, sadece kendisine dayanmaktadır. Yani varlığı bakımından öteki varlık tabakalarına bağımlı değildir. Fakat organik tabaka, varlık bakımından maddesel varlık tabakasına dayanmaktadır. Ruhsal olansa, hem maddeyi hem de organik olanı gerektirmekte ve onlara dayanmaktadır. Manevi olan ise diğer üç varlık tabakasına dayanmakta; varolması için öteki üç varlık tabakasının varolması gerekmektedir.

Görüleceği üzere Scheler bilgisel temeli olmayan ya da yarı bilgisel bir ilke, bir düşünce ya da inanca dayanarak insanı ele aldığı için verimli sonuca ulaşamamış, ancak bununla birlikte, yirminci yüzyılda insan felsefesinin özel bir felsefi alan olarak kurulmasını sağlayarak, antropolojik çalışmaların yolunu açmıştır.

Kaynakça

- Mengüşoğlu, Takiyettin (1988). İnsan Felsefesi, İstanbul: Remzi Kitapevi
- Mengüşoğlu, Takiyettin (1949). Kant ve Scheler'de İnsan Problemi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları
- Scheler, Max (1968). İnsanın Kosmosdaki Yeri, Çev. Tomris Mengüşoğlu, İstanbul Matbaası.
- Scheler, Max (1998). İnsanın Kosmostaki Yeri, Çev. Harun Tepe, Ayraç Yayınevi.